

Піддубна Дар'я Сергіївна

Кандидат юридичних наук

старший викладач кафедри цивільного та господарського права

Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України

(м. Кривий Ріг, Україна)

Поддубная Дарья Сергеевна

кандидат юридических наук

старший преподаватель кафедры гражданского и хозяйственного права

Донецкого юридического института Министерства внутренних дел Украины

(г. Кривой Рог, Украина)

Piddubna Daria

Ph.D. in Law

Senior Lecturer of the Department of Civil and Economic Law

of the Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

(Kryvyj Rig, Ukraine)

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ – ПРАКТИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

ГЕНЕЗИС ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА В УКРАИНЕ – ПРАКТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

GENESIS FORMING ORGANIC PRODUCTION IN UKRAINE – PRACTICAL DIRECTIONS

Анотація. Органічне виробництво для України характеризується не значною тривалістю часу його становлення та поширення. Проте, звернення до історичних позицій надають усі підстави для ствердження: органічний напрям – оновлений вид забутого виробництва і діяльності, що існував у далекі минулі часи. Його дослідження обумовлено тим, що історичним фактам властиво повторюватися; знання історії та розвитку – підстави, які дають можливість здійснювати аналіз, систематизацію та виділяти спірні, єдині позиції, а головне – створює підґрунтя до унеможливлення повторення у майбутньому відповідних помилок минулого.

Ключові слова: органічне виробництво, генеза, органічне господарювання, історичний період, нормативно-правове регулювання.

Аннотация. Органическое производство для Украины характеризуется не значительной продолжительностью времени его становления и распространения. Однако, обращение к историческим позициям предоставляют все основания для утверждения: органическое направление – обновленный вид забытого производства и деятельности, существовавший в далекие прошлые времена. Его исследования обусловлено тем, что историческим фактам свойственно повторяться; знание истории и развития – основания, которые дают возможность осуществлять анализ, систематизацию и выделять спорные, единые позиции, а главное – создает почву к невозможности повторения в будущем соответствующих ошибок прошлого.

Ключевые слова: органическое производство, генезис, органическое хозяйствования, исторический период, нормативно-правовое регулирование.

Summary. Organic production in Ukraine is characterized not by a significant length of time of its formation and distribution. However, an appeal to the historical position give every reason for approval: an organic direction – an updated view of the forgotten and the production activities that existed in the distant past. His research is due to the fact that the historical facts tends to repeat itself; knowledge of the history and development – a base that allow to analyze, organize and allocate controversial, common positions, and most importantly – creates the basis for the impossibility of a recurrence of the respective errors of the past.

Key words: organic production, genesis, organic farming, historical period, legal regulation.

Органічне виробництво — новий сучасний напрямок у сфері здійснення суб'єктами господарювання. Визначений напрямок обумовлений розвитком сучасних технологій, станом навколишнього природного середовища, показниками щодо захворюваності населення, світовим господарським переходом на зазначений вид господарювання, закладенням підґрунтя від споживчого ставлення до бережливого тощо. Сучасна активна підтримка такого виду ведення господарства зі сторони діючого Міністерства аграрної політики та продовольства України та відповідні його дії, як то підписання ряду договорів з міжнародними країнами щодо експорту української сільськогосподарської продукції, активна робота у сфері удосконалення законодавства щодо ведення органічного виробництва обумовлює належний рівень існування такої діяльності на теренах України. Зазначене обумовлює і потребу у знанні відповідних нормативно-правових актів. Відразу варто звертати увагу, не лише на знання національного законодавства, а й міжнародного, оскільки на сьогодні діє ряд європейських, міжнародних, національних стандартів, вимог, директив, конвенцій, регламентів, яких необхідно дотримуватись під час здійснення органічного виробництва.

Для вірного розуміння існуючих нормативно-правових положень саме у тому вигляді у якому вони є, а також чітке бачення щодо можливості надання пропозицій з метою уніфікації норм права, обумовлює розгляд генези правового регулювання органічного виробництва. Адже, виключно історичний період становлення у загальному виді суспільних відносин у сфері здійснення органічного виробництва, а також і у процесі створення, зміни, удосконалення та майбутніх потреб щодо змін у напрямі відповідного законодавства дає підґрунтя для вірного розуміння та застосування правових норм.

Зміна свідомості світового значення щодо збереження природи в цілому та її компонентів, щодо потреби покращення стану життя та здоров'я людини, зберегти можливість до залишення після себе нащадків тощо, а також з метою того, щоб оволодіти міжнародними ринками реалізації продукції та сировини зумовили і перед Україною потребу у реформуванні ведення сільського господарства. Тим паче, що Україна як центр європейської спільноти, одна із країн, яка володіє такими значними потенційними природними ресурсами. Зважене та вірне їхнє використання — запорука до процвітання та розвитку країни.

Звертаючись до витоків історії та процесу формування України як незалежної країни, потрібно чітко враховувати, що у якійсь мірі органічне виробництво існувало ще у далекі далекі часи. Однак, воно мало

якогось специфічного найменування, яке б виокремлювало б його поміж інших видів діяльності людини. Проте за своїми характерними властивостями, саме такі види діяльності і лежать в основі трансформування їхньої діяльності у сучасні, добре відомих і зрозумілих до сприйняття видів господарювання.

У питаннях розвитку органічного господарювання в Україні варто починати із розгляду здійснення вирощування, збирання сільськогосподарських культур, ягід тощо ще починаючи з трипільської культури, а то навіть і раніше. Проте, саме починаючи із Трипільської цивілізації V–III тисячоліття до нашої ери, відображаються традиції землеробської культури українців. Саме тому, у деяких працях можливо зустріти позиції щодо зародження принципів так званого відновлюваного землеробства. Його суть полягала у природних механізмах збереження та відновлення родючості ґрунтів.

Враховуючи ознайомчий характер із історією становлення трансформування у сучасно-відоме органічне господарювання варто згадати і часи Київської Русі та Козацької держави. У цей період діяльність у сільському напрямі також здійснювалась на принципах наближених методів землеробства максимально до принципів збереження довкілля, необхідності оптимізації конкретних форм і складних взаємозв'язків та налагодження взаємодії між людством, суспільством, природою [1].

Посилаючись на науковий доробок [1] варто враховувати та зазначити їхні досліджені позиції щодо напрямів розвитку органічного виробництва в Україні, зокрема «Сергій Подолинський, видатний фермер та вчений — аграрник з Австралії, корені якого походять з України, є великим новатором та сподвижником органічного та біодинамічного землеробства у світі. Дуже співзвучною до прадавніх методів відновлювального господарювання є концепція С. Подолинського про мету людської праці, яка спрямована на збільшення на земній поверхні перетворюючої енергії людського організму, за допомогою якої він добуває ті кількості енергії, яких без його втручання не вистачає в природі». Надалі у дослідженні йде мова про те, що «починаючи з кінця 70-х років минулого століття в Україні здійснювався широкомасштабний Полтавський експеримент з впровадження ґрунтозахисного безплужного землеробства. Цей виробничий експеримент спочатку охоплював переважно Полтавську область, а потім був поширений на окремі райони Одеської, Херсонської, Луганської, Донецької, Київської та Вінницької областей. Передумовою для ґрунтозахисного безплужного землеробства, яке запроваджувалось за ініціативи Ф. Т. Моргуна та М. К. Шикуди був досвід подолання катастрофічних

наслідків вітрової ерозії у Казахстані та Сполучених Штатах Америки. Підставою для запровадження ґрунтозахисних технологій та мінімізації обробітку ґрунту було широкомасштабне поширення ерозійних та деградаційних процесів на сільськогосподарських угіддях України, що було спричинено надмірним відсотком сільськогосподарських угідь та ріллі у складі земельних угідь, пануванням занадто інтенсивної полицевої оранки, застосуванням інтенсивних технологій з високими нормами мінеральних добрив та пестицидів. Великою мірою ідеї безплужної системи та мінімізації обробітку базувалися на ідеях Івана Овсінського, що працював на півдні України ще на початку 20-го століття. Найбільш послідовним прихильником ґрунтозахисного безплужного обробітку у Полтавській області був керівник нинішнього ПП «Агроєкологія», а раніше САТ «Обрій» у Шишацькому районі С. С. Антоненць. Обравши ґрунтозахисні технології вирощування сільськогосподарських культур на основі безплужного обробітку ґрунту з поступовою його мінімізацією на фоні застосування високих норм органічних добрив (понад 20 т/га. сівозмінної площі), ще в кінці 70-х років минулого століття керівництво господарства прийшло до висновку про можливість подальшої мінімізації обробітку ґрунту та поступової відмови від застосування синтетичних гербіцидів, засобів захисту рослин та мінеральних добрив. Таким чином господарство перейшло на шлях поступової біологізації землеробства, теоретичну основу якого було розроблено М. К. Шиколою та його науковою школою (О. Ф. Гнатенко, О. В. Демиденко, А. Д. Балаєв, М. Ф. Бережняк, М. В. Капштик, О. Л. Тонха та інші). На початку 21-го століття рослинницька галузь ПП «Агроєкологія» була повністю переведена на органічне агро виробництво і була сертифікована одним із органів сертифікації з надією на подальший експорт продукції закордон, і перш за все до країн ЄС та Швейцарії. Проте, обіцяний експорт не набув достатніх масштабів і господарство не відчуває реального економічного ефекту від запровадження органічних методів господарювання перш за все через відсутність державної підтримки органічного виробництва та нерозвиненість внутрішніх ринків збуту органічної продукції. Пізніше на органічне виробництво перейшли ряд господарств Саратського та Ренійського районів Одеської області, які були сертифіковані переважно органом сертифікації Контрол Юніон (представництво Голандської компанії Скал Інтернешл). Ініціатором такої диверсифікації були представники інвестиційних компаній. Створення перших сертифікованих органічних господарств в Україні було викликане головним чином широкою хвилею переходу на органічне землеробство у Європейському Союзі

і стрімким ростом ринку органічної продукції у 90-х роках. У останні роки десятки господарств і багато тисяч гектарів землі було переведено головним чином на півдні України (Одеська та Херсонська області), у центральній (Вінницька, Полтавська обл.) та західній Україні (Тернопільська, Чернівецька та Львівська області). Згідно із даними Федерації органічного руху України у 2007 році кількість органічних господарств в Україні досягла 72, охоплюючи загалом 242042 га. сільськогосподарських угідь. Хоча кількість господарств все ще дуже мала, їх частка у складі сільськогосподарських угідь країни вже досить помітна, а загальна площа у органічному землеробстві вже є порівняльною із сусідніми східно та центральноєвропейськими країнами, що нещодавно стали членами ЄС. Проте наведені дані не можна розглядати як абсолютно об'єктивні, оскільки в Україні не ведеться жодна офіційна статистика з цього питання. Рослинництво обмежується переважно виробництвом зерна, головним чином, пшениці і переважно на експорт. Вирощування овочів та плодів згідно із вимогами органічного виробництва, а також органічне тваринництво ще тільки зароджуються. Односторонність розвитку органічного агровиробництва та нерозвиненість ринків збуту призводить до того, що виробники не мають достатнього зиску від виробництва органічної продукції.

У 2003–2004 роках господарства у Вінницькій, Тернопільській, Київській та Луганській областях були переведені на органічне землеробство у формі пілотного проекту, що базувався на технічній допомозі з боку Швейцарського бюро співробітництва у межах проекту «Eco-Land: Sustainable Land Use in Ukraine», започаткованого у січні 2003 року. Близько 35 господарств різних форм власності, що опікуються даним проектом мають сертифіковане виробництво. Сертифікація здійснювалась ТОВ «Органік стандарт» та Інститутом екологічного маркетингу (ІМО, Швейцарія)».

У ході історичного напрямку запровадження та поширення в Україні органічного напрямку варто відмітити і те, що Полтавщина на сьогодні є домінуючою адміністративно-територіальною одиницею, яка активно втілює такий напрям сільського господарства, збільшує кількість суб'єктів господарювання у ньому, проводить різні ознайомчі та інформаційні заходи. Так, у 2013 році в рамках пілотного проекту з підтримки органічного сектору сільського господарства, який виконується Німецьким Товариством Міжнародного Співробітництва (GIZ), в Полтавській області побував експерт швейцарського інституту органічного сільського господарства пан Томас Берне [1]. Підведення робочого візиту зазначеної особи відбулося на засіданні круглого столу 01 лютого 2013 року під час

якого гість представив висновки і пропозиції щодо об'єднання різних зацікавлених учасників органічного сектору. У загальному вигляді проект GIZ з підтримки органічного сектору сільського господарства розраховувався на півтора роки і планував підвищити обізнаність населення щодо переваг споживання органічної продукції, розширити коло зацікавлених фермерів, що займаються органічним землеробством та виробляють органічні продукти споживання, шляхом проведення інформаційних, навчальних та промоційних заходів. Зокрема, передбачався напрям підтримки розвитку такого сектору як збір та первинна переробка дикорослої рослинної продукції.

Не зменшує своїх обертів розвиток органічного напрямку на Полтавщині і сьогодні. Так, на базі Департаменту агропромислового розвитку Полтавської ОДА відбувся регіональний форум «Органічна Україна 2016»: органічне землеробство як стратегія розвитку сільських територій» [3]. На засіданні представником виконавчої влади було анонсовано про розроблення Програми розвитку аграрного комплексу Полтавщини до 2020 року, окремим напрямом якої є розвиток органічного виробництва. Поміж суб'єктів, які займаються виробництвом такої продукції було зазначено, що попит на органічну продукцію безперечно зростає і в більшій мірі за кордоном, внутрішній ринок має повільні показники, а споживачі знають про неї мало. Учасники зібрання обговорили також і міжнародний досвід органічного сільського господарства, розвиток органічного ринку в Україні, стабільний прибуток в органічному бізнесі, створена виставка органічної продукції, якою цікавляться переважно закордонні суб'єкти. Позитивним напрямом форуму стало залучення студентів. За твердженням професора кафедри екології, охорони навколишнього середовища та збалансованого природокористування ПДАА Віктор Писаренко навчальний центр «Полтава-органік», спрямований надавати можливість студентам досліджувати органічну продукцію, адже органічне землеробство — це здорова їжа, здорова їжа — здорова нація, здорова нація — свідомість [3].

Процес становлення органічного виробництва в Україні триває достатньо довгий час, проте він досліджується в переважній більшості науковцями економічного спрямування. Їхні дослідження надають багато позитивних моментів виокремлення інформаційного змісту, який повноцінно можливо використовувати, а в деяких випадках навіть необхідно, для створення правових норм. Адже, такий підхід — прояв комплексності, а отже запорука до всеосяжного висвітлення та врегулювання суспільних відносин.

У відповідності до наукового доробку д.е.н., академіка, директора ННЦ «Інституту аграрної економі-

ки» НААНУ Ю. О. Лупенка, визначено: «формування ринку органічних продуктів харчування в Україні відбувається під дією внутрішніх — зростання попиту на безпечні та здорові продукти харчування з підвищенням рівня життя населення та зовнішніх чинників — зростання світового ринку органічної продукції та зацікавленістю міжнародної спільноти в Україні як потенційно потужному виробникові такої продукції» [4]. Виходячи із світового досвіду виділяються 4 етапи розвитку ринку органічних продуктів харчування: 1 — клубний (фермери та споживачі, зацікавлені в споживанні здорової їжі, організуються в клуби, товариства, організації); 2 — галузевий (зростає кількість виробників органічної продукції, формуються асоціації та професійні об'єднання, створюється нормативно-правова база діяльності суб'єктів органічного виробництва); 3 — ринковий (створюються закони, розвивається інфраструктура виробництва, переробки й реалізації органічних продуктів); 4 — загально-національний (суспільство усвідомлює користь та переваги органічного виробництва, держава активно допомагає розвитку як пропозиції, так і попиту на екологічно чисті продукти харчування) [4]. Важливо враховувати, що через відсутність офіційних статистичних даних та неврегульованість митного контролю у митних деклараціях органічну та традиційну продукцію не розрізняють. На переконання Ю. О. Лупенка Україна знаходиться на третьому етапі розвитку органічного ринку.

У питанні виокремлення процесу зародження, поширення та устаткування органічного виробництва, а на сьогодні, і господарювання, варто враховувати і різноманітні чинники впливу у визначеному напрямі. За твердженням д.е.н., професора Т. О. Зінчук «досягнення науки та техніки дозволяють лише у певних межах, зумовлених природними процесами та біологічними ритмами навколишнього природного середовища, активно впливати на родючість землі та продуктивність рослин і тварин. У свою чергу, біологічні чинники висувають жорсткі вимоги до науково-технічних розробок, і, в першу 15 чергу, це стосується нормального рівня життєдіяльності рослин, тварин, відтворення родючості ґрунтів, збереження сільськогосподарських угідь заради здорового майбутнього людини та планети, в цілому» [4]. Сучасний аграрний розвиток, усе в більшій мірі зумовлює повернення до першочергових витоків господарювання, адже споживчий та швидко збагачувальний вид господарювання не надає розвитку майбутньому належному функціонуванню аграрного виробництва. Поєднані економічні та екологічні позиції надають підстави не лише для зародження органічного виробництва в Україні, а й в усьому світі та створюють передумови для виділення

причин до споживання органічних продуктів, продукції, сировини:

«по-перше, з точки зору споживача, це — популяризація здорового способу життя; виховання відповідної культури споживання; досягнення гармонії з природою; турбота про екологію;

по-друге, з точки зору виробника, це — фінансовий результат у вигляді прибутку; освоєння нового сегменту ринку; підтримка сприятливого стану навколишнього природного середовища; обов'язковість дотримання норм та стандартів екологічного землеробства; впровадження елементів екологічного маркетингу та менеджменту у виробничу діяльність; гарантована підтримка держави» [4].

Дослідники звертають увагу і на факт того, що в Україні ще до кінця не сформована відповідна законодавча база, органічний напрям у сфері аграрного господарства — новий вектор діяльності, не сформована теоретична та методологічна основа до понятійного апарату «органічне виробництво», а відповідно і до «органічне господарювання».

Формування норми права завжди має бути продиктована вимогою часу та реальними суспільними відносинами. Тому перш ніж здійснювати характеристику процесу запровадження законодавчого врегулювання органічного виробництва, хотілося б зазначити висвітлення генерального директора ПП «Галекс-Агро» О. М. Юценка позицій щодо розвитку органічного виробництва на Житомирщині у відповідності до досвіду приватного підприємства [5]. у Новоград-Волинському районі Житомирської області знаходиться одне з найбільших органічних господарств України — ПП «Галекс-Агро», засноване в 2008 році. Це змішане господарство з 19 молочним тваринництвом і польовими культурами, яке працює за стандартами Євросоюзу (EU Organic) і Швейцарії (Bio Suisse). Галекс Агро — перше господарство в Житомирській області, яке зважалося реалізувати модель повноцінної еко-системи, в якій поєднується вирощування органічних культур і органічне тваринництво. Наразі господарство вирощує продукцію на площі 7 тис. га, з яких 5000 га сертифіковані як органічне землеробство, 2000 га — перехідний період. Підприємство спеціалізується на вирощуванні зернових та зернобобових культур, зокрема пшениці, полби (спельти), жита, ячменю, вівса, пелюшки, бобів, вики, гречки та проса. В своїй діяльності ПП «Галекс-Агро» керується тим, що для оптимальних результатів при вирощуванні зернових культур необхідний правильний баланс гумусу в ґрунті і вміст поживних речовин. За правилами, органічні господарства не мають можливості використовувати азотні добрива, і рослини живляться тільки з ґрунту. Практика показує, що багато органіч-

них господарств страждають від низького рівня урожайності і якості продукції (наприклад, зниженого вмісту білка у пшениці), що є наслідком негативного балансу гумусу в ґрунті. Вихід з такого становища є, і його допомогли знайти експерти з FIBL, які здійснюють консультативну підтримку підприємства в рамках проекту з розвитку органічного ринку в Україні. Найефективнішим рішенням в даному випадку стало введення в сівозміну бобових на зелений корм (конюшини та люцерни). Швейцарський досвід показує, що мінімально 20–25% бобових на зелений корм значно покращує ситуацію з поживними речовинами: підвищується врожайність з гектара і якість продукції. За рахунок цього поліпшується структура ґрунту, в ньому починають активно розвиватися мікроорганізми, черв'яки; поновлюється баланс гумусу; досягається ефект стримування росту бур'янів за рахунок вирощування швидкорослих бобових і постійного їх скошування з подальшим використанням для годівлі тварин. Таким чином, при органічному вирощуванні ніяк не обійтися без правильної сівозміни. При цьому, якщо рослинництво поєднується з тваринництвом, досягається ще кращий ефект, так як гній вноситься на поля, які потребують азоту. В 2010 році в селі Гульськ Новоград-Волинського району ПП «Галекс-Агро» створено інноваційний молочно-товарний комплекс європейського зразка потужністю 500 голів ВРХ з метою розвитку органічного тваринництва та відтворення на Поліссі м'ясо-молочної породи Симентал. Середній надій на корову наразі становить 22 літри на добу, або 6700 літрів за 305 днів лактації. 20 В 2012 році підприємством розпочато будівництво та реконструкцію молочно-товарної ферми на 850 голів ВРХ в селі Городище Новоград-Волинського району, де вже збудовано 50% загальної потужності, завезено 350 голів племінних нетелів породи Симентал. У липні 2008 року на базі підприємства було проведено перший в Україні семінар «Всеукраїнський День органічного поля» в рамках швейцарсько-українського проекту «Органічна сертифікація та розвиток органічного ринку в Україні», в якому приймали участь 9 європейських країн. ПП «Галекс-Агро» три роки поспіль приймає участь у найбільшій міжнародній виставці органічної продукції «БіоФах» (BioFach) у м. Нюрнберг (Німеччина), на якій представляє українську органічну продукцію. Регулярна участь у виставках дає можливість ознайомлюватися з сучасними тенденціями розвитку світового органічного ринку, обмінюватися досвідом, а також налагоджувати міжнародні контакти для подальшого поширення ідеї органічного руху і розвитку органічного сектору в Україні. Наразі підприємство є учасником швейцарсько-українського проекту «Розвиток органічного ринку в Україні, 2012–2016 рр.».

метою якого є сприяння розвитку органічного сектора в Україні та інтеграції українських малих та середніх підприємств в міжнародну торгівлю сертифікованою органічною продукцією. Діяльність підприємства в рамках проекту, який підтримується дослідним інститутом органічного сільського господарства (FiBL, Швейцарія), спрямована на розширення посівних площ під органічними орними культурами та здійснення заходів з покращення якості та збільшення обсягів торгівлі молочною продукцією в Україні.

Даний практичний досвід чітко відображає екологічну спрямованість органічного виробництва, потребу дотримання правил сівозмін, що досягається

вимогою самого виробництва і усуває будь-які додаткові механізми державного впливу та контролю щодо вимоги такого дотримання, адже не дотримуєшся сівозміни — втрачаєш показники врожайності. Відображає світову зацікавленість у органічній продукції, а отже вимога часу зумовлює всеохоплюючий перехід до нього в Україні та створює потребу у «якісних» нормативно-правових актах.

Звернення до інших наук та їхніх результатів — це поєднання відповідних напрацювань задля комплексного підходу до врегулювання суспільних відносин, що створює важливий аспект — розробку норм права, які підтверджені потребою практичного життя.

Література

1. Органічне агровиробництво: нові ринкові можливості та виклики для виробників зерна в Україні / Андрій Галяс, Михайло Капштик, Юрій Бакун // Київ. — 2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [file:///C:/Users/%D0%94%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B0/Downloads/organichne-agrovirobnitstvo-novi-rinkovi-mozhливosti-ta-vikliki-dlya-virobnikiv-zerna-v-ukrajini%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%94%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B0/Downloads/organichne-agrovirobnitstvo-novi-rinkovi-mozhливosti-ta-vikliki-dlya-virobnikiv-zerna-v-ukrajini%20(1).pdf)
2. Учасників органічного сектору Полтавщини об'єднують в єдину ініціативну мережу «Органіка з Полтави». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reporter.pl.ua/novini/sytuatsija/10166-uchasnykiv-organichnogo-sektoru-poltavschny-objednajat-v-edynu-initsiatyvnu-merezhu-organika-z-poltavy>
3. на базі Департаменту агропромислового розвитку Полтавської ОДА відбувся регіональний форум «Органічна Україна 2016»: органічне землеробство як стратегія розвитку сільських територій». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://np.pl.ua/2016/04/u-poltavi-projshov-rehionalnij-forum-organichna-ukrajina-2016-foto/>
4. Ю. О. Лупенко Формування попиту та пропозиції на ринку органічної продукції / Ю. О. Лупенко // — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.znau.edu.ua/media/nauka_innovation/organic/Organic_20132.pdf
5. Ющенко О. М. Розвиток органічного виробництва на Житомирщині: досвід ПП «Галекс-Агро» / О. М. Ющенко // — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.znau.edu.ua/media/nauka_innovation/organic/Organic_20132.pdf